

खस जातिको लोकसाहित्य र संस्कृतिका बिच अन्तर्सम्बन्ध

डा. मधुसूदन गिरी

सहप्राध्यापक, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

लेखसार

खस आधुनिक मानवको पहिलो चरणमा विकसित ककेसियन, मङ्गोल, नेग्रो र आष्ट्रिक चार मूल जातिमध्ये ककेसियनका विभिन्न शाखाहरूमध्येको आदिम आर्य जातिकै एउटा शाखा कश अर्थात् अवैदिक आर्य जाति हो। आरम्भमा मध्य एसियाको युराल पर्वतमाला, ककेसस सेरोफेरोमा बस्ने ककेसियनहरू त्यहाँबाट बिस्तारै संसारभर फैलिएका देखिन्छन्। यीमध्ये एउटा शाखा शक र कशमा विभाजित भएर इरान, मेसोपोटामिया आदि स्थानतर्फ फैलियो। तिनै आर्यबाट इरान नामकरण हुन पुग्यो। तीमध्ये एउटा शाखा शक इरानबाट मध्य भारतको गङ्गा नदीको मैदानमा आएर बस्यो र उसले त्यहाँ लौकिक परम्परामा रहेका वेदका ऋचाहरू निर्माण गर्‍यो। अर्को शाखा कश मध्य भारतमा आएर वेद निर्माण गर्नुपूर्व नै फाटेर काश्मीर र काश्मीरसँगका भूभागसहितको वाल्हिक क्षेत्रमा आएर बस्यो। वेद निर्माण हुनुपूर्व नै फाटेर अर्को बाटो लागेकाले कश अर्थात् कालान्तरमा खस बनेको यस शाखाका वैदिक संस्कारहरू थिएनन् तर वेद निर्माण गर्नुपूर्व शाखा विभाजन नहुँदैका लौकिक परम्परामा रहेका यी दुवै थरीका साभा संस्कार र संस्कृति नै खस शाखाले पालन गर्दै रह्यो जसमध्ये कैयौं वेदका अपरिष्कृत पूर्वरूप हुन्। ती संस्कारलाई खस जातिले लोकसाहित्यका आज प्रचलित मागल, धमारी, फाग, सगुन नाम दिइएका गीतका साथमा प्रयोगमा ल्यायो। यसरी खस जातिले जन्मदेखि मृत्युसम्मका शोडष संस्कारभन्दा पनि धेरै कर्ममा सयौं मागल, फाग आदि गाएर कलात्मक ढङ्गले पूरा गर्न थाल्यो। यसैले खस जातिको लोकसाहित्य र संस्कार एवम् संस्कृतिको गहिरो सम्बन्ध छ।

शब्दकुञ्जी : खस जाति, ककेसियन, मङ्गोल, नेग्रा, आष्ट्रिक।

विषयपरिचय

विश्वका कुनै पनि इतिहास बोकेका पुराना जातिका आफ्नै धर्म, संस्कार, संस्कृति, भाषा र साहित्य हुन्छन् जुन तिनीहरूको जातीय पहिचान बनेको हुन्छ। आज नेपाल १२५ जातजातिको साभा फूलबारी बनेको छ। उक्त जातिहरूको नश्ल अर्थात् जाति मूल खोज्दै जाँदा हामी सर्वप्रथम प्राचीन ककेसियन, मङ्गोल, नेग्रोइट र आष्ट्रिकसम्म पुग्छौं। त्यसो त जीव वैज्ञानिकहरू त्यसपूर्व करोडौं वर्षपूर्वका नरवानर हुँदै जीव विकासको आदिरूप समुद्र किनारीय एक कोशीय जीव मोनेरासम्म

पुग्दछन् । यहाँ प्रस्तुत विषय युराल पर्वत (ककेसस) सेरोफेरो पामिरको पठारतिर रहेका आदिककेसस महाजाति फैलिएर विश्वभर पुग्ने क्रममा इरानादि स्थान हुँदै भारतीय उपमहाद्वीपको आजको भारतको उत्तर-पश्चिम बाल्हिक प्रदेश, काश्मीर, हिमाञ्चल एवम् उत्तराञ्चलका कुमाउँ, गढवालबाट कालीनदी तरेर पश्चिम नेपाल हुँदै पूरै नेपालभर र उत्तर तिब्बतका पुराड, चपराड खारी प्रदेशसम्म फैलिएका आदिम आर्यको कश अर्थात् खस शाखाका आफ्नै संस्कार, संस्कृति, सामाजिक, धार्मिक, भाषिक परम्परा रहेका देखिन्छन् । आदिम आर्यको खस शाखा वैदिक आर्य (शक) हरूले इरान हुँदै केही शताब्दीपछि मध्यभारतमा आएर वेद निर्माण गर्नुपूर्व नै फाटेर बाल्हिक क्षेत्रमा केही समय बसोबास गरी त्यहाँबाट कुमाउँ, गढवाल आदि आजको भारतका हिमाञ्चल तथा उत्तरप्रदेशबाट पश्चिम नेपाल हुँदै पूरै नेपाल र पूर्वमा दार्जीलिङ, आसाम आदि तथा उत्तरमा तिब्बतसम्म फैलिएको पाइन्छ । मध्यभारतस्थित गङ्गाको मैदानमा आएर वैदिक आर्यहरूले वेद निर्माण गर्नुपूर्व नै फाटेका खसहरूका वैदिक संस्कार, संस्कृति र परम्परा नभए पनि वेद निर्माणपूर्व शक र कश नछुट्टिदैको अवस्थामै प्रचलित वेदपूर्वका अपरिष्कृत लौकिक संस्कार, संस्कृति र परम्पराहरूलाई खसहरूले धेरै पछिसम्म पालन गर्दै आएका थिए । त्यसरी वेद निर्माणपूर्व नै फाटेकाले वैदिक संस्कार, संस्कृति र धर्म नभए पनि खसहरूले फाटनुपूर्वका विश्वासबमोजिम वैदिक आर्यहरूकै जस्तो प्रकृतिका विशिष्ट तत्त्वहरूलाई देवता मान्दै पूजा गर्दै आएका छन् । तिनैलाई वैदिक आर्यहरूले पनि देवता मानेर पूजा गर्दै आएका छन् । यिनीहरूले मात्र होइन आर्यहरूको इरानमै छुटेको शाखाले पनि पौराणिक कालपूर्वका आर्यहरूले जस्तै सूर्य, चन्द्र, अग्नि, वायु, जल आदि प्रकृतिको पूजा गर्ने गरेको देखिन्छ (दिनकर, इ. १९९७, पृ. ५४) । कतिपय वैदिक परम्परामा नभएका बह्मा, विष्णु, राम, कृष्ण आदि देवताहरूलाई खसहरूले पछि वैदिक आर्यहरूका प्रभावमा आएपछि मात्रै मान्ने र पुज्ने गरेको देखिन्छ । यिनीहरूले प्रकृतिका अतिरिक्त शिव र त्यसबाहेक स्थानीय देवदेवीहरूको पूजा गर्ने गरेको देखिन्छ । वैदिक संस्कार, संस्कृति र तिनको पालनाका लागि ऋचाबद्ध प्रावधान तथा चार आश्रमको व्यवस्था नभए पनि खसहरू पनि शक र कश छुट्टिनुपूर्वबाटै जन्मदेखि मृत्युसम्मका संस्कार कर्महरू गर्दथे र ती कर्म गर्दा वैदिक ऋचापाठको काम उनीहरू लोकसाहित्यका मागल, फाग, सगुन, धमारी आदिको गायन गरेर गर्दथे । खसहरूका समाजमा प्रचलित मागल, फागको सङ्ख्या र तिनको सम्पादनको परम्परालाई हेर्दा खसहरूका संस्कारहरू वैदिक आर्यका शोडष संस्कारभन्दा बढी थिए भन्ने देखिन्छ । यसरी खसहरूका संस्कार, संस्कृति र लोकसाहित्यका विच गहिरो सम्बन्ध गाँसिएको पाइन्छ ।

अध्ययनविधि

यो अध्ययन लोकसाहित्य र संस्कृतिसँग सम्बन्धित भएकाले यसका निमित्त लोकसाहित्यका केही प्राथमिक सामग्री र बाँकी द्वितीय स्रोतका सामग्री लोकसाहित्यका अनुसन्धाता, सङ्कलक तथा अध्येता, विश्लेषक जयराज पन्तको **अंजुलीभरि सगुन र पोल्टाभरि फाग** (२०५५), नारायणप्रसाद तिमिल्सेनाको **दैलेखको लोकसाहित्य** (२०७७) तथा दिव्येश्वरी जोशीको फुटकर लेख **डोटेली**

संस्कृतिमा संस्कार कर्म आदि रहेका छन् । यसबाहेक खस जातिको मानवशास्त्रीय अध्ययनसँग सम्बन्धित द्वितीय स्रोतका सामग्रीहरूमा बालकृष्ण पोखरेलको खस जातिको इतिहास (२०५५) लगायत सन्दर्भ सामग्री सूचीमा प्रस्तुत पुस्तकहरू रहेका छन् । यिनीहरूबाट गृहीत सूचना, तथ्याङ्क एवम् विधिको अध्ययन र विश्लेषण गर्ने विधि सर्वेक्षणात्मक, विश्लेषणात्मक एवम् विवेचनात्मक रहेको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत अध्ययनमा लोकसाहित्यका प्राथमिक सामग्री सङ्कलनको सैद्धान्तिक आधार आंशिक रूपमा डेल हाइम्सको सन्दर्भपरक अध्ययन नै रहेको छ, भने द्वितीय स्रोतका सामग्री चयनको आधार सामान्यतः पुस्तकालयीय सर्वेक्षणात्मक रहेको छ । त्यसै गरी विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार, संस्कार र संस्कृतिसम्बन्धी वैदिक संस्कार र संस्कृतिसम्बन्धी वैदिक आर्यका वैदिक, उत्तरवैदिक विधानसँग सम्बन्धित केही ग्रन्थका व्यवस्था र लोकसाहित्यका मागल, फाग आदिको लोकजीवनमा गरिने प्रयोगको तुलनात्मक विधि रहेको छ । यस क्रममा सामान्यतया मानवशास्त्रीय विकासको पनि चर्चा गरिएको छ, जसको सैद्धान्तिक आधार पनि उक्त विषयका ग्रन्थादि द्वितीय स्रोतको स्थापना वा व्यवस्थालाई चयन गरिएको छ ।

वैदिक आर्यहरूका संस्कारहरू

संस्कार भनेका समाजमा प्रचलित जन्मदेखि मृत्युसम्मका जीवनका विभिन्न सोपानमा उक्लिदा अपनाइने कर्म र त्यसका विधि हुन् । यी आरम्भमा जङ्गलमा फुलेको फूलजस्तै वा खानीमा भेटिएको फलाम आदि धातु अथवा कपडा पसलको काँचो कपडाजस्तै हो जसलाई मालीले सजाएर बगैँचा बनाएजस्तै, खानीको अप्रशोधित फलामलाई प्रशोधन गरेर पत्ती (ब्लेड), स्टिल आदि र त्यसका भाँडा बनाएजस्तै अथवा बजारको पसलका काँचा कपडालाई ल्याएर आफ्नो आवश्यकताअनुसारका कपडा सिलाएजस्तै समाजमा प्रचलित कर्मका त्यस्ता परम्परालाई संस्कार विधिका विभिन्न अनुशासनमा बाँधेर पालना गर्ने, सम्पादन गर्ने परम्परा नै संस्कार हुन् ।

वेदपूर्वका आर्य समाजमा प्रचलित लौकिक परम्परालाई व्यवस्थित गर्न वेदमा र त्यसपछिका उत्तरवैदिक संस्कारसम्बन्धी मनुस्मृति, निर्णयसिन्धु आदि ग्रन्थमा व्यवस्था गरिएअनुसारका वैदिक आर्यका आफ्ना संस्कारसम्बन्धी व्यवस्था छन् । महर्षि अङ्गिरा र व्यासले आफ्ना स्मृतिमा उल्लेख गरेका त्यस्ता शोडष संस्कारहरू हुन्, गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकर्म, निष्क्रमण, अन्नप्रासन, चूडाकर्म, कर्णवेध, व्रतबन्ध, वेदारम्भ, केशान्त वा गोदान, स्नान वा समावर्तन, विवाह, औपासनाग्निपरिग्रह, वैतानिकाग्निपरिग्रह (पन्थी, २०७४, पृ. २५) । प्रस्तुत संस्कार परम्परा उत्तरवैदिक कालमा आएपछि विभेदपूर्ण बनेको देखिन्छ । वैदिक युगमा चार वर्ण कर्मका आधारमा छुट्याइन्थ्यो, त्यस आधारमा एउटै घरमा वेदान्तादि अध्ययन, अध्यापनको बौद्धिक कार्य गर्ने एक भाइ ब्राह्मण, अर्को सेना वा सुरक्षा क्षेत्रमा रही लडाइँ, भिडाइँ गर्ने भाइ क्षेत्री, व्यापार

व्यवसाय गर्ने भाइ वैश्य र सेवामूलक कर्म गर्ने भाइ शूद्र सबै बस्न सक्थे, तर पौराणिक कालमा जन्मका आधारमा जात छुट्याउने गर्नाले विभेदको आरम्भ भयो। सोहीअनुसार प्रस्तुत १६ संस्कारमध्ये गर्भाधानदेखि कर्णवेधसम्मका मन्त्रविहीन र मन्त्रयुक्त विवाहसहित १० संस्कार स्त्रीहरू र उच्चतम् शूद्रहरूका लागि निर्धारण गरिएको पाइन्छ। यीमध्ये केही समानधर्मी संस्कारहरू तिनका आधारभूत संस्कारअन्तर्गत नै अन्तर्भाव भएजस्तो अनुभव हुने हुँदा गर्भाधान, नामकर्म, अन्नप्रासन, कर्णवेध, चूडाकर्म, अक्षरारम्भ, व्रतबन्ध, विवाह, दीक्षाग्रहण र अत्येष्टि गरी दसवटा संस्कार मात्र प्रचलनमा भएको (पन्थी, २०७४, पृ. ३०) उल्लेख पाइए पनि आज नामकर्म, षष्ठीपूजा, अन्नप्रासन, व्रतबन्ध, विवाह र अत्येष्टिसम्म जसरी तसरी गर्ने गरिएको छ। आज वैदिक परम्पराप्रति विश्वास घटेर अदालती विवाह (कोर्ट म्यारिज) गर्ने नयाँ पुस्ताले यी सबै संस्कार कर्म गर्ने छोडेको पनि देखिन्छ।

खस जातिका संस्कारहरू

खस जातिहरू लडाकु र साहसी भएकाले तिब्बतमा पुगेर पनि तिनले त्यहाँ राज्य शासन गरेको देखिन्छ। खस जातिका ती शासकहरू तिब्बतमा छँदा मूलतः बौद्धधर्म र अंशतः बोनसमेतबाट प्रभावित रहेका देखिन्छन्। बोनको प्रभाव खस जातिमा ज्यादै कम र उत्तरी हिमाली भूभागका गुरुङ, मगर, शेर्पा/भोटे जातिमा बढी देखिन्छ। यसबाहेक कैलाश पर्वत तिब्बतमै पर्ने हुँदा कैलाशवासी शैव सम्प्रदायका महादेव शिवको प्रभाव केही अंशमा खस समुदायमा पनि परेको देखिन्छ। सुगौली सन्धिपूर्वको नेपाल भूखण्डवरपर रहेका अनुभव हुने किराँत र अझ समग्रमा मङ्गोल र आर्यविच इ.पू. भन्दा २००० को कालिक सेरोफेरोमा निकै लामो समयसम्म द्वन्द्व र सङ्घर्ष भएको देखिन्छ। नेपाल, भारत कुनै सिमाना र आजका जस्ता कुनै अलग अलग देश नै नभएको उक्त समयमा अन्तमा गएर यी दुई सम्प्रदायविच सम्भौता भएर बह्मा, विष्णु, महेश त्रिदेवको पूजा गर्न थालेको देखिन्छ। त्यसपछि यी दुवै थरी मिलेर आजको भारतको बिहार, उत्तरप्रदेश र आजको नेपालका कतिपय भूभागमा समेत आइपुगेका द्रविडहरूलाई दक्षिण भारततिर लखेटेको देखिन्छ।

आर्य शब्दको अर्थ शिष्ट, सभ्य, सज्जन, आदरणीय, अनुकरणीय, श्रेष्ठ, उच्च र सुसंस्कृत जातिका रूपमा स्वयं आर्यहरूले लगाउने गरेको पाइन्छ (अधिकारी, २०७०, पृ. २४)। त्यसैले वैदिक आर्यहरू आफूहरूलाई सुर र ती द्रविड र अझै सम्पूर्ण अनार्यहरूलाई असुर भन्थे, आफू र आफ्नो जातिका ३३ कोटि जनसङ्ख्यालाई देव र आफूइतर द्रविडादिलाई दानव भन्थे। देवासुर सङ्ग्राम यिनै आर्य र द्रविडविचको युद्ध हो।

सम्भवतः आर्य र किरातविच सम्भौता हुनुपूर्व कैलाशपति शिवजीले सधैंजसो असुर जातिकै पक्षमा लडेको, उनैको पक्ष लिएको, उनैलाई रक्षण गरेको र उनैलाई वरदान दिएर बलियो बनाएको देखिन्छ। यी कतिपय कारणले किरातेश्वर भनिने शिवजीलाई कतिपय समाजशास्त्री, मानवशास्त्रीहरूले दक्षिणका द्रविड हुन् पनि भनेका छन्। पृथ्वीको केन्द्रको गुरुत्वाकर्षणको प्रभाव कम पर्नाले योग साधनाद्वारा कुण्डलिनी चक्र जागृत गराउन सहज हुने भन्ने भनाइलाई आधार

मान्दा शिवजी सोही उद्देश्यले कैलाशमा आएको भन्न सक्ने स्थिति भएबाहेक दक्षिण मैदानको द्रविड कैलाशजस्तो २१८०० फिट उचाइमा रहेको हिममण्डित अत्यन्त चिसो स्थलमा आएर बसे भन्नु स्वाभाविक देखिँदैन। वरु भन्डै ४००० वर्षपूर्व सिन्धुघाटी सभ्यताको हडप्पामा त्रिशूलाकार त्रिशिरयुक्त शिवजीको आकृति पाइएवाट शिवजी शैव सम्प्रदायका एक प्रमुख प्रतिनिधि हुन् जुन सम्प्रदाय सिन्धुघाटी सभ्यताबाट दक्षिण भारत हुँदै कैलाशसम्म फैलिएको थियो भन्न सकिन्छ।

शिव-दक्ष द्वन्द्व यिनै शिव सम्प्रदाय र दक्षिण मैदानका गणपति, प्रजापति सम्भवतः विष्णुमार्गी अर्थात् वैष्णव सम्प्रदायका विचको द्वन्द्व हो, किरात र आर्यका विचको द्वन्द्व हो। यही द्वन्द्वका कारण दक्षप्रजातिले शैव सम्प्रदायलाई स्वीकार्न नसकेका हुन्, उनसँग छोरी सतीदेवीको विवाह स्वीकार्न नसकी शिवको निन्दा गरेका हुन्। अर्कोतिर आफ्नो घोर निन्दा र अपमान गरेर त्यो सुन्न र सहन नसकी सतीदेवीले आत्मदाह गरेपछि अत्यन्त क्रोधित भएर दक्षप्रजापतिको टाउको काटेपछि पछि गएर शिवले दक्षको धडमा बोकाको टाउको किन जोडे ? यहाँनिर प्रश्न अनुत्तरित छ। किनभने बोको प्राचीन छाग हो। छाग खस जातिको गणचिह्न हो। मेसोपोटामियामा शकहरूले शासन गर्दाको छागको मूर्ति छ। यसबाट थप प्रश्न के उठ्छ भने के शिव स्वयं नै खस त थिएनन् ? त्योभन्दा पनि सायद खस समुदाय र शिवको अर्थात् शैवहरूका बिच मेल तथा स्नेह र सद्भाव थियो जसले गर्दा शिवले दक्षप्रजापतिलाई खस सम्प्रदायमा अभिषिक्त गरे। खससँगको यस अनुरागकै कारण पछि गएर पर्वतराज हिमालयकी कन्या पार्वतीलाई शिवले दोस्रो विवाह गरे। शिव पति प्राप्तिका लागि पार्वतीले गरेको आराधना, उपासना र तपस्याकै मुहानबाट हाम्रो आजको शिवरात्रिमा नारीहरूले शिवको पूजा गर्ने संस्कृति जन्मेको देखिन्छ। सुदूरपश्चिमको गौरा पूजा पनि यसैको एउटा रूप हो। शिवरात्रि र गौरापूजाका भजन, कीर्तन र गीत आदि दुई संस्कृतिको मेलबाट जन्मेका हुन्।

आदिम आर्यहरू संस्कृतको साग, तरकारी आदिको अर्थयुक्त शक र अजभक्षी मांसाहारी कश शाखामा विभक्त हुनुपूर्वको संयुक्तावस्थाका आदिम विश्वास, प्राकृतिक, धर्म, संस्कार र संस्कृति नै खसहरूका संस्कार हुन् जुन सयमको प्रवाहसँगै कालान्तरमा रूप परिवर्तित हुँदै अगाडि बढे र पछि वैदिक आर्यहरूसँग भेट भई सँगै रहन थालेपछि वैदिक आर्य संस्कार र संस्कृतिद्वारा प्रभावित भई क्रमशः वैदिकीकृत भए।

यस आधारमा प्राचीन आर्यहरू दुई भिन्न मार्गमा छुट्टिनुपूर्व यज्ञोपवित धारण गर्ने अर्थात् व्रतबन्ध गर्ने परम्परा नभएको देखिन्छ जसले गर्दा खसहरूलाई र विशेष गरी खस क्षेत्री/पावै खसहरूलाई मतवाली भन्ने गरिएको पाइन्छ। यद्यपि लोकसाहित्यमा व्रतबन्ध संस्कारसँग सम्बन्धित मागलहरू पनि पाइन्छन्। यस आधारमा भन्नुपर्दा प्रायः मागल, फाग आदि लोकसांस्कारिक गीतहरू पछिकै हुन्, व्रतबन्धको वैदिक परम्परा सुरु भएपछिका भन्न सकिन्छ। यसै गरी सुदूरपश्चिमलगायतका कतिपय दूरदराजका खस समुदायको बसोबास भएका समाजमा आजसम्म पनि दशैं-तिहार आदि चाडलाई वैदिक आर्यहरूले जस्तो रूपमा मनाउने गरेको पाइँदैन।

खस आर्य जातिका लोकसंस्कार र लोकसाहित्यको अन्तर्सम्बन्ध

प्रारम्भमा खस जातिका आफ्ना वैदिक संस्कार, संस्कृति तथा उक्त संस्कार कर्म गर्दा वाचन गर्ने लिखित वैदिक ऋचाहरू थिएनन् । यज्ञयज्ञादि गर्ने वैदिक विधान थिएन । त्यस समयमा पनि वैदिक संस्कार कर्मसँग मिल्दा केही संस्कार कर्महरू विद्यमान रहेका देखिन्छन् । ती विधान सम्पादन गर्दा उनीहरूले वैदिक ऋचा वाचनका सङ्घा मागल, फाग, सगुन, धमारीजस्ता लोकगीतहरू गाएर, गाउन लगाएर सम्पन्न गर्दथे । यसैले उक्त प्राचीन, मध्यकालीन कर्णाली प्रदेशका मागल, फाग र सगुन ती संस्कार कर्मसँगै सम्बन्धित देखिन्छन् । यो परम्परा आजको कर्णाली प्रदेश तथा सुदूरपश्चिममा मात्र नभएर सीमापारि कुमाउँ, गढवाल अर्थात् यस सिङ्गो खसमण्डलभित्र नै प्रचलित रहेको देखिन्छ । सम्भवतः यही तथ्यलाई अनुभव गरेका देवसिंह पोखरिया कुमाउँतिर प्रचलित फागका सन्दर्भमा लेख्छन्, यी गीतहरूमा लोकवेदका तरिकाको अभूतपूर्व समन्वय परिलक्षित हुन्छ । यिनीहरूको आरम्भ आकाश, पाताल, पृथ्वी आदिका देवीदेवताका वन्दनाद्वारा हुन्छ । यिनमा गणेशपूजा, मातृपूजा, कलश स्थापना आदिको विधान गीतहरूसँगै परिवार र त्यसका सदस्यहरू तथा सम्बन्धित आफन्तजनका प्रतिको मङ्गल कामना अन्तर्निहित रहेको हुन्छ (पोखरिया, इ. १९९४, पृ. ५२) ।

छोड है छोड ए नानी तिमी धुल्माटीको खेल

छोड बाला माणूनीका खाजा

किन छोडी बाला तैले आमाज्यूको काख

किन छोरी बाला तैले बाबाज्यूको दौरा (अनु. मधुसूदन गिरी) ।

हाम्रो वैदिक परम्परामा गर्भाधानपूर्व नै सम्पादन गर्ने गर्भाधानको विधिविधानयुक्त संस्कार छ । यो संस्कार त्यसभन्दा पनि पूर्व मातृसत्तात्मक समाजमा समेत कुम्भ संस्कारका नामबाट गर्ने परम्परा देखिन्छ । यता सुदूरपश्चिमको डोटी क्षेत्रतिरको लौकिक परम्परामा पनि गर्भाधानपूर्व गर्ने त्यस्तो लौकिक संस्कार नभए पनि तत्पश्चात् गरिने सीमन्तोन्नयनसँग मिल्दो 'गर्भदानको फाग' छ । यस फागमा गर्भवास लिएपछिको बालकलाई सम्बोधन गर्दै गर्भमा रहँदा तेरो संरक्षण कसले गरेको थियो ? भन्ने प्रश्नको उत्तरमा मेरो संरक्षण देवीदेवताले गरे भन्ने बालकको उत्तरपछि उक्त बालक गर्भमा आएदेखि नै शुभलक्षण देखिएको, अन्न र धनको परिपूर्णता र सबै सुव्यवस्था आउन थालेको भाव यसरी प्रस्तुत गरिएको छ (पन्त, २०५५, पृ. १८८) ।

कव लीछै बाला तुइले गरभैको बास

कव आइछै इनुज्यूका कोख

कैले तेरो साँचोटाँचो आयो

नउँ मैना पैल्नी लिया गरभैको बास

तवैवटी इनुज्यूका कोख

घौघौतारुले साँचोटाँचो अन्यो

जब बसी बाला गरभैमा बास

तबैवटी मेरा द्यौर भयो सयाकून
जबवटी आई वाला इजुज्यूका कोख
तबैवटी मेरो द्यौर साँचनटाँचन
दाइनातिर सरसती बाउँछ पारभती ... ।

यस्तै आजको कर्णाली प्रदेशको दैलेखतिर प्रचलित गर्भाधानपश्चात्को मागलको एउटा अंश यस्तो छ
(तिमिल्सेना, २०७७, पृ. ४६९) ।

कति मास भया रानीयौ ? एकै मास भैछ ।
कति मास भया रानीयौ ? दुवै मास भैछ ।
... ..
कति मास भया रानीयौ दशै मास भैछ ।
भुलुकैला घाममाथि टुलुकैला ओस
टुलुकैला ओसमाथि खुटुकैला वह ।
सासू ! सासू !! मेरी सासू क्या भयो कठयै
जियै ! जियै !! मेरी जियै क्या भयो कठयै
म सकती भयापछि मेरा फुरुष आउजा
म पातकी भयापछि मेरा पुरुष बाइजा ।
जियै ! जियै !! मेरी जियै हामी रानी कसी छन् ?
हामी रानी मेरी जियै तलीमली कहाँ गइन् ?
भाउअ ! भाउअ !! मेरा भाउअ, भैसीखर्क गैछन् ।
भैसा खर्क गयाँ जियै मेरी रानी नाइँ ।
भाउअ मेरा ! भाउअ मेरा !! जोतिषीथिँ बाइजा ।
जोतिषी बाइजा भाउअ ! सकुन धेकी आइजा ।
गाउँकी सुडीनी आमा मान्नी धेकाइछन् ।
... ..
कस बैनौ मन्दोदरियौ सेजै र सुवैतो ।
ज्यूनार हालिहाल मन्दोदरियौ दुधै र भातु ।

यस प्रकार प्रस्तुत मागलमा बालकले गर्भवास लिएको एक महिनादेखि जन्मेपछिसम्मको प्रसङ्ग छ ।
दैलेखतिर बालक जन्मको सन्देश दिने मागल पनि छ ।

मागल र फागमा मात्र होइन संस्कार कर्मसँग सम्बन्धित 'धमारी' पनि यो समाज र समुदायमा
त्यक्तिकै प्रचलित छन् । उदाहरणार्थ दैलेखको चामुण्डा विन्ध्यावासिनी, ठाँटीकाँध र विशाला आदि

स्थानतिर प्रचलित 'जन्मको धमारी'मा सामान्य पाठान्तरबाहेक प्रायः धेरै ठाउँमा प्रचलित द्वापरयुगीन कृष्ण जन्मको धमारीसँग मिल्दो पाठ प्रचलित छ भने दुल्लुतिर प्रचलित बालक जन्मको सन्देश दिँदाको धमारीमा भने बालक जन्मदाको यहाँको सामाजिक प्रचलनको विम्ब देखिन्छ। एउटै क्षेत्रका माभखण्ड दरा र आठबिस दरामा भएको पाठान्तरको सानो उदाहरण प्रस्तुत छ :

आठबिसमा प्रचलित धमारीको पाठांश (सूचक : जयबहादुर शाही (८३ वर्ष), ठाँटीकाँध-३, विशाला) :

यो जनमली हो देउवारै
 कंशारे भोर्जन जनमली यो देउसारै
 भोलि बुधवारकी कीर्तिका रोहिणी ऐले सालीअ हुन औतार
 साइज्या भोर्जन मली यो देववारै
 काहाँ जर्म्या हुन् गोसाइँ किरिस्न ऐले सालीअ
 काहाँ बाजी वडाइँ भयो ...
 मथुरा जनम्या हुन् गोसाइँ किरिस्न गोकुल बाजी वडाइँ
 तरी गैछ जमुनाय तरी गैछ पारि
 वैठौ मोतीयाँकी हार कंसाऱ्या भोर्जनमली
 यै वासुदेवकी उदघर लीनी भोर्जनमली
 खोली देऊ बजरकी आड
 .....
 .....
 सुवन्नका थालीमा नुआइ छन् धुआइछन्
 लुवाका छुरीले छेकिन कंशऱ्या भोर्जनमली देउवारै

यस्ता चार पृष्ठभरि हुने यो लामो पाठयुक्त धमारीजस्तै दुल्लुमा प्राप्त धमारी यस्तो छ (तिमिल्सेना, २०७७, पृ. १०९) :

जनमै लियो देवैवार
 हंस रे मोर जनमै लियो देवै बार
 भदौ बुधवार रोहणी कृतिका
 अष्टमी लियौ अवतार/हौ वसुदेव करी निकसे
 खोली दियो ब्रज कवर
 छानी गया जमुना तरी गया पार
 जसुमतिकार दरवार
 ....

यसै गरी खसान क्षेत्रमा शोडष संस्कारका मात्र नभएर प्रातकालीन स्तुतिका मागल छन्, यज्ञभूमि लिप्दाका मागल छन्, यज्ञमण्डप निर्माणका, यज्ञमण्डप सजाउँदाका, रेखी हाल्दाका, यज्ञारम्भका, यज्ञमा देव निमन्त्रणका, कलशपूजाका, दीपपूजाका मागल छन्, गृह प्रवेशका, पाल्लो फाल्दा, स्याउलेदार लिन जाँदालगायतका सयौँ मागल छन् जसलाई देख्दा लाग्दछ यी यहाँका जातीय लोकवेदका ऋचा हुन् जो यहाँका प्रत्येक संस्कार कर्मका मसिना मसिना साना साना कर्ममा गाइन्छन् । त्यसै गरी यहाँ विवाहका पात टिप्न जाँदाका पनि मागल छन्, तोडी हदेली (तेल, बेसार घस्दा) का मागल छन्, सञ्ज्या गाउँदाका, तीर्थयात्राका, सिकार खेल्न जाँदाका, तीर्थ स्नान गर्दाका, वर माग्दाका, बालकको सालनाल काट्दा, नुहाउँदा, कपडा सिलाउँदा, छैठी, छैटीपूजा, दूवारो लगाउँदा, नामकरण गर्दा, नामकरणका टीका लगाउँदा, केश काट्दा, केश टिप्दा, हदेली घस्दा, वुकुवा लाउँदा, हदेली पखाल्दादेखि भीख माग्दा, देशान्तर जाँदा, छोरीका नाककान छेड्दा, पोइल दिँदादेखि आमाले दुधको भारा माग्दा, दुलही भित्र्याउँदा, टीका लाउँदादेखि गृह निर्माण क्रमका, कृषि कर्म गर्दा, भोसी खेल्दादेखि गृह निर्माण गर्दा, साइत हेराउँदा, शील पूजा गर्दा, गृह प्रवेश गर्दा, रोपाइँ गर्दा, बलि चढाउँदा, चिउरा कुट्दाको मागल, टपरी लगाउँदाको मागल, कसार बनाउँदाको मागल, सूर्यग्रहण लाग्दादेखि छाउपडीसमेत पाइला पाइलाका र दैलेख दुल्लुका ज्वालाजी, पञ्चकोशी अन्य देवदेवी/माई हुँदै धामी पतुर्दासम्मका सयौँ मागलहरू प्रचलित छन् जसमध्ये दैलेखमा प्रचलित थुप्रै मागलको सङ्कलन लोकसाहित्य अन्वेषक नारायणप्रसाद तिमिल्सेनाले गरेका छन् । त्यसै गरी सुदूरपश्चिमतर्फ औछानको फाग, शिशु जन्मने बेलाको, पुत्र जन्मको, कन्या जन्मको फागदेखि षष्ठी कर्मका सगुन र फाग, पूजा सामग्री तयार गर्दाको सगुन, स्वस्तिवाचनको सगुन, न्युताको, गणेश पूजनको, कलश पूजन, दीपपूजन आदिका साथै न्वारनका क्रममा ज्युँती (जीवमातृका चित्र) लेख्दादेखि अक्षरारम्भ, व्रतबन्ध, पूर्वाङ्गका, विवाहसम्मका संस्कार कर्म गर्दा, सेलपुरी पकाउँदा, लड्डू पकाउँदा जस्ता मसिना मसिना कार्य गर्दा गाइने सयौँ सयौँ फाग र सगुनलाई जयराज पन्तले आफ्नो अंजुलीभरि सगुन, पोल्टाभरि फाग (२०५५) मा प्रकाशित गरेका छन् ।

प्रस्तुत फाग, सगुन र मागलहरू हेर्दा ती लोकवेदका ऋचाका रूपमा प्रयोग हुने देखिए पनि त्यस क्षेत्रमा सोह्र वैदिक संस्कारकै क्रममा तिनको गायन गरेको चर्चा गरिएको पाइनाले पछि गएर प्रस्तुत शोडष संस्कारका क्रममा तिनको गायन गर्ने गरिएको देखिन्छ । यसबाट खस जातिले पनि शोडषमध्ये धेरै संस्कार गर्दथे, मात्र सम्भवतः वेद र वेद पढेका पण्डितको उपलब्धताको कमी वा त्यो पछि आएर वेदाध्ययन सुरु भएकाले पछिका कतिपय शूद्र भनिने कर्मशील जातिले संस्कार कर्म गर्दा जे जे बाहुन बाजेले भने त्यो त्यो मैले भने स्वाहा भनेर पूरा गरेजस्तै यिनै फाग, सगुन, मागल र भोडाको गायन गरेर पूरा गर्ने चलन थियो भन्ने देखिन्छ ।

शोडष संस्कार गर्ने क्रममा यज्ञमण्डपमा रेखी हाल्ने वैदिक परम्पराका सट्टा सुदूरपश्चिमतिरमा ज्युँती चित्र निर्माणको परम्परा नै त थिएन ? भन्ने पनि देखिन्छ जसमा गणेश स्थापनाको चित्र पनि छ, सूर्य, चन्द्र, नवग्रह, स्वस्तिक, कलश, दीप, भद्र, षड्कोण, शङ्ख, घण्ट, षोडश मातृका, वर, पीपल,

अमला, आँप, केराका चित्र मूल ज्युँतीमा देखिन्छन् भने छैठी, नामकरण, अन्नप्रासन, चूडाकर्म आदिका ज्युँतीमा सूर्य, चन्द्र, गणेश आदिका चित्र सबैमा एउटै भए पनि केही थप चित्र अलग अलग पाइन्छन् ।

विवाहादि केही संस्कार कर्ममा महिलालाई विशेष महत्त्व दिने परम्परा पनि अनुभव हुन्छ । जस्तो सुदूरपश्चिमको एउटा फागमा उल्लेख गरिएको छ । (जोशी, २०७७, पृ. ७४) :

१. कैतिर ज्युँतीपूजा कैतिर मातृपूजा
२. कैतिर बसुधारा ढाल
३. दाइनातिर ज्युँतीपूजा बाउँतिर मातृपूजा
४. ज्युँतीमी बसुधारा ढाल
- .....
७. वाउली जन कमा बर्मा हिय जन धत्का
८. बसु ढाल्ला थिर भै ब बस
९. वाउली मेरा रुद्रै वाउली हिय मेरा बे:द
- ....
४. सीता रानी मुन्टो बाटन्नी
५. पुतली बऱ्यात भैछ ज्युँतीपूजा लागी
- ....
२१. दोसरी से:ली चन्नर सुरिज
२२. तेसरी से:ली कुलकुलाइन
२३. ढाल से:ली ढाल से:ली दाल इजुमाय
२४. ढाल इजु गड्डा जल निर

यसै गरी त्यसो त मागल, धमारी, फाग, सगुन संस्कार कर्मभन्दा थप विषयका पनि पाइन्छन् जस्तो दैलेखको आठबिसतिर प्रचलित हरिनाको धमारी, माताको धमारी, प्रीतमको धमारी (माभ्रखण्डतिर ओम रिजालको सङ्कलन), चलन पियारीको धमारी, बलि मौलाको धमारी, कलशाको धमारी (दैलेखतिर र सुर्खेतको राकम क्षेत्रमा पनि तर पाठान्तर) आदि ।

यसै गरी विभिन्न संस्कार कर्मका क्रममा भोंडा गीत गाउने परम्परा पनि दैलेखको आठबिस र माभ्रखण्ड दरातिर पाइन्छ । जस्तो च्याउली भित्र्याएपछिको भोडाका केही अंश यस्ता छन् (सूचक : अमृता खड्का, वर्ष ४२, खड्का टोल, चामुण्डा विन्ध्यावासिनी नपा, डौसुर) :

ह्याँ तल दूबी चौड र दुदु केरा मोन्यालीअ
 शिरमाथि जुवारन जाउँ
 दुलयका बाज्या बज्यै लाखै वर्ष बाँची रट्या
 फेरि लौरी यसै औटी आउँ, ह्याँ तल ...
 अझ पनि शिरमाथि जुवारन जाउँ ...
 दुलायका आमाबुवा लाखै वर्ष ...
 रत्यौलीको भोडाको एक अंश (सूचक : अमृता खड्का, पूर्ववत्) :
 कठै आजको विजया चडो काँ जाइ बसला
 पीपलका डालीमाथि होंडै जाई बसला
 पीपलका पाइडा जति राजु तपला,
 आजको विजया चडो ... ।

मागल, फाग, धमारी, सगुन र भोडाजस्तै यस क्षेत्रमा भैलो पनि छैटी, तियार, औंसी आदि संस्कार र चाडपर्वसँग सम्बन्धित हुन्छन् । यसरी खस समुदायले आफ्नो संस्कारगत आवश्यकताको पूर्तिको निमित्त लोकसाहित्यको सहायता लिएको अनुभव हुन्छ । त्यसो त यहाँको संस्कार कर्ममा भाइ तिहारको चतुर्दशीको बिहान हलो पुज्ने, खलो (आँगन) पुज्ने, जोत्ने गोरु पुज्ने आदिका परम्परा पनि छन् ।

यसरी खस जातिले पनि गर्भवासदेखि देहान्तसम्मै संस्कार कर्म गर्ने गरेको र ती संस्कार कर्मलाई मागल, फाग, सगुन, धमारीजस्ता लोकगीतद्वारा वैदिक ऋचाका सट्टा रोचक एवम् मनोरञ्जक प्रस्तुतिसँगै पूरा गर्ने गर्दछन् । जीवनको अन्तिम बिदाइ भने दमाईहरूले पञ्चैबाजासँगै कर्को गीत गाएर गर्दछन् । हेरौं कर्कोका केही अंश जसमा मृतकको शवघाटतिर लैजाँदै गर्दा कर्को गायकद्वारा प्रस्तुत कर्को गीतका केही अंश (सूचक : डिले नेपाली (दमाई)- (जन्म २०११)- चामुण्डा वडा नं. ६, नुवाकोट, साथमा सर्प्या दमाई, कलुवा दमाई, नैने दमाई, सुन्नरी, काली, राया, लाटी) :

.....
 जिब्बा तम्रो थकित भयो बोलना, चालनाले,
 क्यै मन उद्वरलाल
 परान गैगो एकै बार ।
 दन्तै तम्रा थकित भया, हाँसना बोलनाले
 क्यै मन उद्वरलाल, परान गैगो एकै बार ।
 बाउली तम्रा थकित भया देखना छेकनाले/कूटना पिसनाले

क्यै मन परान पन्छी, जोवन गैगो एकै बार
पाउ तम्रा थकित भया, हँडना डुलनाले
क्यै मन उद्वरलाल, जोवन बाइगो एकै बार
बगदो पानी फकी आउन्या नाइँ
मन्यो मान्छे फकी आउन्या नाइँ

त्यसै गरी चामुण्डा विन्ध्यवासिनीमै प्राप्त कर्कोको अर्को एउटा पाठमा पनि मृतकको शव घाटतिर लैजाँदै गर्दा आफन्तहरूले रुँदै मृतकसँग प्रश्न गरेजस्तै कर्को गायक पनि यसरी प्रश्न गर्छ (सूचक : लुल दमाई, मैवती दमाई, चामुण्डा विन्ध्यवासिनी) :

रात हाली बवरैअ दिन हाली भोर
यत्तो तम्रो शिरसम्पति कैका भर छोडी
कनले पठायो प्रभु कालो राउट्या घोणो
राजु, कनले पठाइर दियो कालो राउट्या घोणो
राजु, कनले पठाइर दियो डाँडी जति डोला हो
सरक इन्दरले पठाइ दिया डाँडी जति डोला
कालले पठाइर दियो कालो राउटो घोणो
राजौ, डाँडा मैले घर बनायाँ भराइँनीका भर
सिउती सेरो बालो छोरो रजौ छोड्यौ कैका भर ?
राजौ, तमसो सिउती सेरो
लाड्या छोरो छोड्यौ कैका भर ?
राजै ईश्वरका भर ?

यसप्रकार खस जाति लोकसाहित्य र संस्कृतिका दृष्टिले अत्यन्त धनी देखिन्छन् । तिनका मागल, धमारी, फाग, सगुन मात्र पनि जन्मदेखि मृत्युसम्म पाइला पाइलाका सम्पूर्ण कार्यका क्रममा गाइन्छन् जसले तिनका संस्कार कर्मलाई अलग पहिचानका साथ पूरा गर्न मद्दत गर्दछन् ।

निष्कर्ष

वैदिक आर्यहरूलाई परम्परादेखि नै अन्य आर्येतर द्रविडादि जातिलाई जस्तो असुर, दानव, हिंस्रक, मांसाहारी भनेर निन्दा गरेजस्तै नगरे पनि वैदिक संस्कार र संस्कृति पालन नगर्ने मतवाली भनेर आफूभन्दा तल्लो स्तरका असभ्य, असंस्कृतिका कोटिमा राख्ने गरिएका खस जातिका सृष्टि अर्थात् प्रकृति र जीवनसम्बन्धी दृष्टिकोण पनि वैदिक आर्यकै जस्ता प्रकृतिवादी प्रकृतिका रहेका पाइन्छन् ।

ती सूर्य, चन्द्र, पृथ्वी आदि विशिष्ट प्राकृतिक तत्वको पूजा गर्दथे र गर्दैछन्। उत्तरवैदिक कालका पौराणिक र कतिपय वैदिक देवताहरूका पूजनको परम्पराका सट्टा तिनमा प्राकृतिक तत्व र मष्टो, जगन्नाथ महाबै, कालसैनी, भैरव, नौबहिनी मालिका आदि स्थानीय देवदेवीको पूजा गर्ने परम्परा छ। व्रतबन्ध गर्ने, यज्ञोपवित धारण गर्नेजस्ता केही संस्कार नभए पनि र दशैं आदि केही चाडपर्व मनाउने परम्परा नभए पनि बाँकी प्रायः संस्कार तिनले परम्परादेखि मान्दै आएको पाइन्छ। ती संस्कार कर्म गर्दा आज त सबै वैदिक परम्परा र संस्कार पालन गर्ने गरेका भए पनि सुरुदेखि धेरै पछिसम्म तिनीहरूसँग संस्कार कर्म गर्दा पाठ गरिने वैदिक ऋचाहरू थिएनन्, त्यसैले सम्भवतः त्यसको काम उनीहरूले मागल, फाग, सगुन, धमारी, सगुन आदि संस्कार गीतहरूबाट चलाउने गर्दथे। त्यसैले खस जातिको लोकसाहित्यका मागल, फाग, धमारी आदि प्रायः संस्कारसँग सम्बद्ध लोकगीतहरू सयौंसयौंका सङ्ख्यामा पाइन्छन् जो लोकजीवन र कर्मका पाइला पाइलाका निमित्त रचित गरी गाउने गरिएका पाइन्छन्। यसरी खस जातिको संस्कार कर्मको सम्पादन र लोकसाहित्यविच एकअर्कोका परिपूरकका रूपमा महत्त्वपूर्ण सम्बन्ध रहँदै आएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अधिकारी, नारायणप्रसाद र अन्य (२०७०), *आर्य खसका १५०० वर्ष*, काठमाडौं, मधुवन प्रकाशन।
- अधिकारी, रेशमराज र हरिहर घिमिरे (२०६९), *नेपालमा समाज र संस्कृति*, काठमाडौं, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- जोशी, दिव्येश्वरी (२०७७), *डोटेली संस्कृतिमा संस्कार कर्म*, नेपालमा जातीय संस्कार (भाग- ६, २०७७), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।
- तिमिल्सेना, नारायणप्रसाद (२०७७), *दैलेखी लोकसाहित्य*, दैलेख : दुल्लु नगरपालिका।
- तिवारी, गङ्गासागर (इ. १९९४), *विश्व सभ्यताका वैज्ञानिक इतिहास* (दोस्रो संस्क.), इलाहावाद : लोक भारती प्रकाशन।
- दिनकर, रामधारी सिंह (इ. १९९७), *संस्कृति के चार अध्याय* (एघारौं संस्करण), इलाहावाद : लोक भारती प्रकाशन।
- देवकोटा, रत्नाकर (२०५६), विशाल कर्णाली प्रदेशभित्रको कर्णाली, *खसानी* (१), काठमाडौं : मध्यपश्चिमाञ्चल साहित्य परिषद्।
- देवकोटा, रत्नाकर (२०६४), *बृहत् जुम्ला राज्यको ऐतिहासिक विवेचना*, काठमाडौं :
- पन्त, जयराज (२०५५), *अंजुलीभरि सगुन, पोल्टाभरि फाग*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान।
- पन्थी, लक्ष्मीकान्त (२०५४), *हिन्दू संस्कार परिचय र विमर्श* (दोस्रो संस्क.), काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार।
- पोखरिया, देवसिंह (इ. १९९४), *अल्मोडा* : श्री अल्मोडा बुक डिपो।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०५५), *खस जातिको इतिहास*, विराटनगर : उदात्त कुमाउँनी लोकसाहित्य एवं कुमाउँनी साहित्य, अनुसन्धान अड्डी ।

पोखरेल, माधवप्रसाद (२०७६), *खसहरूको पुख्यौली, नयाँ पत्रिका* (१४ भदौ, २०७६) ।

योगी, नरहरिनाथ (२०१२), *इतिहास प्रकाश* (अङ्क १), काठमाडौँ : गोरक्षपीठ मृगस्थली ।

शिवाकोटी, गोपाल (२०६९), *नेपालमा सामन्तवाद हत्या, हिंसा र षड्यन्त्रको इतिहास*, काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।

शिवाकोटी, गोपाल (इ. २०१४), *खस जाति स्वत्वको लडाइँ*, काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।

सांकृत्यायन, राहुल (२००२), *मध्य एसियाका इतिहास* (खण्ड- १), पटना : विहार राष्ट्र भाषा परिषद् ।

सुवेदी, राजाराम (२०५४), *कर्णाली प्रदेशको मध्यकालीन इतिहास*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

ट्यामिल्टन, एफ.वि. (इ. १९७१), *एन एकाउन्ट अफ किडडम अफ नेपाल* (दोस्रो संस्क.), नयी दिल्ली ।

